

बुद्धिजन्य रस, हास्य व अद्भुत

डॉ. नी. र. वन्हाडपाण्डे

भारतीय वाङ्मयाचा इतिहास पाहिला तर असे आढळून येईल की, त्यात वेळोवेळी जितकी स्थित्यंतरे झाली तितकी इतर कोणत्याच वाङ्मयात घडून आली नसतील. ज्यावेळी आपला राजकीय उन्नतीचा काळ होता त्यावेळी कालिदास, श्रीहर्ष, इत्यादि राजविलासी संस्कृत कवि निर्माण होऊन त्यांनी आपल्या सर्व काव्यसाम्राज्यात शृंगाराचाच धाट करून ठेवला. याच्या उलट मध्ययुगातील पडत्या काळात आपल्या कवींचे लक्ष शृंगारावरून उडून धर्म आणि भक्ती यांवर केंद्रित झाले व या काळच्या सर्व भारतीय भाषांमधल्या वाङ्मयात भक्तीशिवाय दुसरा सूत्र ऐकू येईनासा झाला. या दोन्ही प्रवाहांपेक्षा निराळी ब्रिटिश कालातील स्थिती होती. हा काळ सगळ्याच दृष्टींनी पारतंत्र्याचा होता. धर्म, राजकारण, कला नि विचार या सर्व बाबतीत भारत परतंत्र झाला असल्यामुळे राष्ट्रीयता किंबहुना साम्राज्यविरोध हेच या काळातल्या बव्हंश भारतीय वाङ्मयाचे स्वरूप होऊन बसले होते.

या प्रकारे वाङ्मयाच्या बाह्य स्वरूपात नेहमी इतकेच बदल, नव्हे तर मुलोच्छेदी क्रांती देखील घडून येत असली तरी पण रंगभूमीवर निरनिराळे वेष घेऊन नटणाऱ्या नटांचे व्यक्तित्व ज्याप्रमाणे तत्त्वतः बदलत नाही त्याचप्रमाणे वरील सर्व प्रवाहांतून जाऊनही वाङ्मयाचे वस्तुस्वरूप काही बदलले नाही. तेव्हा त्या त्या काळी वाङ्मयाला चालना देणाऱ्या एकात्मिक मतांना सोडून साहित्याच्या स्वरूपाबद्दल मूलग्राही विचार केल्याशिवाय त्याची उपपत्ती नीट लागणार नाही हे स्पष्ट आहे. अशी उपपत्ती लावायची म्हणजे मुख्य मार्ग कोणता पत्करावा लागेल याची दिशाही आपल्या प्राचीन साहित्यशास्त्रातून सापडण्यासारखी आहे.

व्यवसायत्मिका बुद्धि:

बहुतेक भारतीय साहित्यशास्त्रज्ञ रसमतानुयायी आहेत. म्हणजे मनाच्या स्वाभाविक वृत्तींना हलवून सोडणारे व याप्रमाणे आनंद देणारे शब्द म्हणजे काव्य असे त्यांचे बहुधा मत पडते आणि हे मत कुणाला अग्राह्य होईल असे वाटत नाही. कारण कुणीही वाङ्मयाचे आनन्ददायित्व कबूल केल्याशिवाय राहणार नाही. मग तो बोधवादी असो, सौन्दर्यवादी असो वा वास्तववादी असो. आणि हे एकदा मान्य केल्याशिवाय अन्तःकरणाला हलवून सोडणारे ते

काव्य हे ओघानेच येते. कारण आनंद हा अंतःकरणाच्या बाहेरचा धर्म नाही. आनंद म्हणजे अंतःकरणवृत्तींना अनुकूल संवेदना होणे. अशा संवेदना वाङ्मय कशा उत्पादवू शकते हे पाहावयाचे झाल्यास अंतःकरणाच्या मूलभूत वृत्ती कोणत्या हे पाहावे लागेल. व याचा थांग एकदा आपल्याला लागला म्हणजे त्याच्या आधारावर रसांची शास्त्रशुध्द वर्गवारी करता येईल.

या दृष्टीने अंतःकरणाच्या सर्वात मूलभूत व व्यापक अशा वृत्ती म्हणजे बुद्धी व मन या होतं, त्यातच इतर सर्व आंतरिक व्यापारांचा अंतर्भाव होतो. बुद्धी आणि मन या दोन भिन्न वृत्ती आहेत याची सामान्य व्यवहारातही आपल्याला जाणीव असते. कोणती गोष्ट खरी व कोणती खोटी याचा सारासार विचार करणाराला आपण बुद्धिनिष्ठ म्हणतो व प्रसंग आल्याबरोबर शांतपणे तसा विचार करित न बसता जो काही तरी करून जातो त्याला आपण भावनाशील म्हणतो. यावरून बुद्धी म्हणजे खरे खोटे तपासून पाहण्याची शक्ती असा अर्थ निघतो. वेदांतातही 'व्यवसायात्मिका बुद्धि' अशी बुद्धीची व्याख्या केली आहे. 'व्यवसाय म्हणजे निश्चय किंवा न्यायशास्त्राच्या परिभाषेप्रमाणे अमुक एक गोष्ट आहे असा संकल्प म्हणजे व्यवसाय. हा 'व्यवसाय' करणे हे जिचे काम ती बुद्धी. आपले काम बुद्धी कशा प्रकारे करते हे पाहताना आपल्याला पाश्चात्य तर्कशास्त्राचा फार उपयोग होण्यासारखा आहे. पाश्चात्य तत्त्वज्ञांनी तर्कशक्तीच्या मूलभूत सिद्धांताचे परीक्षण करून असे ठरविले आहे की, भिन्न वस्तुतील एकत्व पाहणे हे बुद्धीचे काम आहे, ज्याच्यात काहीच साम्य असू शकत नाही अशा दोन अगदी विसंगत गोष्टी आपण घेऊ. अर्थात अशा गोष्टी कल्पनेत मात्र शक्य आहेत आणि त्या म्हणजे 'अ आणि अचा अभाव' या होत. अशा तऱ्हेची विसंगती बुद्धीला कधीच मानवत नाही आणि ती जेथे आढळते तेथे आपले जगाचे ज्ञान चुकले असे समजून ती त्याचा पुनः पहिल्यापासून विचार करावयास सुरुवात करते. प्रत्यक्ष व्यवहारात एक वस्तू दुसरीपेक्षा पूर्णपणे निराळी कधीच आढळत नाही. दोन वस्तूंच्या वजनात फरक असू शकेल पण वजन असणे या गुणात तरी त्या एकमेकांशी सारख्या असतात. त्यांची जात निरनिराळी असेल पण

काही तरी जाती असणे हा धर्म मात्र त्या दोघांत सारखाच असतो. फार काय वरील उदाहरणातील अ आणि अ चा अभाव या दोन गोष्टी अगदी विरुद्ध नाहीत, कारण अचा अभाव ही निषेधात्मक वृत्ती असल्यामुळे तिला अ ची अपेक्षा आहेच. अ ची कल्पना केल्याशिवाय अच्या विरुद्ध गोष्टीची आपण कल्पना करू शकत नाही. तेव्हा विसंगती ही तर्कशक्तीला अगदी मानवत नाही. हाच सिध्दांत निरानिराळ्या तऱ्हांनी मांडून त्या तीन तऱ्हांना 'विचाराबद्दलचे मूलभूत सिध्दांत' असे पाश्चात्य तार्किकांनी नाव दिले आहे. या तऱ्हा म्हणजे कोणतीही गोष्ट अ आणि अचा अभाव या दोन प्रकारची राहू शकत नाही. 'अ हा अ आहे' आणि अ व अचा अभाव या दोन गोष्टीपैकी कोणती तरी खरी असलीच पाहिजेत' या होत.

दोन पूर्णपणे विसंगत गोष्टी. घेतल्या तर त्यामधे सर्व जग अंतर्भवते. 'अ' आणि 'अ' चा अभाव या दोन विकल्पात सर्व काही सामावले आहे. अर्थात कोणतीही वस्तु या दोहीपैकीच एक असली पाहिजे हे उघड आहे व दोन विसंगत गोष्टी एकाच वेळी खऱ्या राहू शकत नसल्यामुळे कोणतीही वस्तू या दोहोंही एकदम मोडू शकत नाही हेही तितकेच उघड आहे. या मूलभूत तत्त्वाप्रमाणे जिचा व्यापार घडत असतो तिला बुद्धी म्हणतात. बुद्धीचे काम निरनिराळ्या वस्तू जोडणे हे आहे. समजा, आपण एका व्याख्यानगृहात बसलो आहोत व तेथे वक्ता भाषण करतो आहे. ते भाषण करताना आपल्या बुद्धीचे व्यापार कसे होतील? आपण त्याच्या वाक्यातील निरनिराळे तुटक शब्द कानांनी ऐकू. पण बुद्धीने त्यांच्या अर्थाची मिळवणी करून एका संपूर्ण वाक्याचा अर्थ ग्रहण करू. किंवा एखादे सैन्य रस्त्याने जात असता आपल्या दृष्टीला प्रथम निरनिराळे शिपाईच दिसतील, पण बुद्धी त्या सर्वांचे एकसमयावच्छेद करून हे सैन्य चालले आहे असे ग्रहण करील. या नानात्वात एकत्व पाहाण्याच्या शक्ती मुळेच आपल्याला ज्ञान होते.

विस्मय व चमत्कृती

बुद्धीला याप्रमाणे विसंगती मानवत नसल्यामुळे जेथे जेथे ती आढळते तेथे तेथे बुद्धी कुंठित होते. या कुंठित होण्यालाच आपण 'विस्मय' हे नाव देतो. एखादा बाराव्या शतकातला माणूस जर आजच्या विसाव्या शतकात जिवंत होऊन आला तर त्याला विमानं, तारायंत्रे, दूरभाष इत्यादी शोध पाहून चमत्कार व विस्मय वाटे. कारण माणूस आकाशात उडू शकत नाही व एका ठराविक अंतरापलीकडील माणसाशी तो बोलू शकत नाही या त्यांच्या पूर्वीच्या अनुभवावरून झालेल्या ज्ञानाशी विमानांचे आकाशातील उड्डाण व तारायंत्राने दोन माणसांचा दूरवर जोडलेला संबंध या

गोष्टी त्याला विसंगत वाटतील. अर्थात 'विस्मय' हा विसंगतीपासूनच उत्पन्न होत असल्यामुळे ती बुद्धीची वृत्ती आहे असे मानले पाहिजे. या विस्मयापासून हास्य व अद्भुत हे रस निपजत असतात. विसंगती विशेष महत्त्वाची नसली व ती सुंदर रीतीने व्यक्त केली असली म्हणजे विनोद उत्पन्न होतात व ती जास्त मूलग्राही असली तर अद्भुत किंवा तत्सदृश रस उत्पन्न होतात.

हे म्हणणे सर्व ठिकाणी लागू होणारे नाही असे प्रथमदर्शनी वाटते, पण तसे नाही. उदाहरणार्थ, खालील श्लोक पाहा.

श्रितपुण्यसरः सरित्कथं न समाधिक्षपिताखिलक्षपम्
जलजं गतिमेतु मज्जुलां दमयन्तीपदनाम्नि जन्मनि ॥

हंस नलासमोर दमयंतीच्या सौंदर्याचे वर्णन करताना म्हणतो की गती मिळण्यासाठी (मुक्ती मिळण्यासाठी) कमळाने पवित्र सरोवरे व नद्या यांत उभे राहून तपश्चर्या केली व शेवटी त्याला दमयंतीच्या पायाचा जन्म मिळून गती (वेग) मिळाली. (नैषध्यचरित) या कल्पनेत गती या वेगवाचक शब्दाचा अर्थ 'मुक्ती' असाही होत असल्यामुळे त्याचा फायदा घेऊन कवीने ही कोटी केली आहे. मुक्ती आणि वेग यांत वस्तुतः फार भेद असल्यामुळे येथे विसंगतिजन्य विनोदरस उत्पन्न झाला पाहिजे. पण तसे काही न होता ही विसंगती केवळ दमयंतीच्या सौंदर्यवर्णनाने सिध्द झालेल्या शृंगार रसाचेच पोषण करते. याचे कारण उघड आहे. ज्यावेळी आपण विसंगतीचा विचार बरबर विशेष गंभीरपणा धारण न करता करतो त्यावेळीच विनोद उत्पन्न होतो. पण वरील संदर्भात हास्यरसाला अनुकूल असलेली पल्लवग्राहिता मुळीच नसून शृंगाराचाच प्रवाह वाहत असल्यामुळे विनोद न होता नुसती उत्कृष्ट कल्पनेमुळे वाटणारी चमत्कृती मात्र निष्पन्न होते.

शृंगारसाचा परिपोष होत असताना विसंगतीमुळे कधी कधी हास्य देखील निर्माण होते. 'मालविकाग्निमित्र' नाटकात 'मालविका' या नायिकेचे अग्निमित्रावर प्रेम जडलेले असते. एकदा सहज आपल्या सखीबरोबर ती उद्यानात बसली असताना तिची सखी म्हणते, 'एष उपारूढराग उपभोगक्षमः पुरतस्ते इश्यते' या वाक्यातील उपारूढराग व उपभोगक्षम शब्दांचा अर्थच प्रकृत आहे असे समजून मालविका विचारते, की भर्ता? काय! माझा प्रियकर पुढे दिसतो आहे? या तिच्या अनपेक्षित प्रश्नाने ती आपल्या प्रियकराचे नेहमी करीत असलेले चिंतन वाचकाच्या लक्षात येऊन हास्यरस उत्पन्न होतो. पण येथे देखील शृंगाराने वाचकांच्या मनाची स्थिती काही या प्रसंगी हास्यरसाला अगदीच प्रतिकूल नसते. शिवाय शृंगाररस हा मनाच्या गंभीर वृत्तीतून उत्पन्न होत नसून भोगप्रियतेच्या भावनांतून निपजतो. तेव्हा वरीलसारख्या

प्रसंगी क्वचित् विनोद उत्पन्न झाला तरी आपल्या सिध्दांताला बाध येत नाही. करूणरसारखा मनाच्या खोल वृत्तीतून उपजणाऱ्या रसाचा परिपोष होत असता विनोद कधीच उत्पन्न होऊ शकत नाही. कारण करूणा ही गंभीर वृत्ती आहे. वीररस देखील गंभीर भावनांतून होतो असे म्हटले पाहिजे. पण कधी कधी वीररसाचा परिपोष होत असताना विनोद उत्पन्न होतो याचे कारण असे की, ज्या व्यक्तीला लक्ष्य कल्पून तो केलेला असतो त्या व्यक्तीच्या भावनांबद्दल आपल्याला सहानुभूती नसते म्हणजे एक प्रकारे त्या व्यक्तीचा विचार करताना तरी आपल्या मनाची स्थिती गंभीर नसते.

रणगणावरील विनोद

उदाहरणार्थ, लव व चंद्रकेतू रणांगणावर अगदी हातघाईस आले असता चाललेले त्यांचे संभाषण पाहा. लवाला आपले महत्त्व दाखविण्यासाठी चंद्रकेतू आपल्या चुलत्याचे शौर्य वर्णू लागतो, त्या वेळी लव उत्तरतो, 'वृध्दास्ते न विचारणीयचरिताः' असे बाबा या वृध्दांच्या चरित्राबद्दल आपण जास्त विचार करू नये. तुझ्यात काय शौर्य आहे ते सांग. शिवाय रामाने परशुरामाला जिंकले यात त्याची काय तारीफ? परशुराम केवळ वाक्य पांडित्य करणारा ब्राह्मण म्हटले म्हणून या ठिकाणी विनोद उत्पन्न होतो. आणि येथे आपण म्हटल्याप्रमाणे विसंगतीही आहे. पण वीररसाच्या गंभीर वातावरणात विनोद कसा उत्पन्न झाला याचे उत्तर एवढेच की, एकंदर प्रसंग जरी वीररसाचा असला तरी चंद्रकेतू भ्याड ठरल्यास आपले काही नुकसान होण्यासारखे नसते. उलट ज्याच्याकडे आपली सहनुभूती आहे त्या लवाने त्याचा पराभव केलेला पाहून आपल्याला मनात विशेष खोल भावना नसल्यामुळेच येथे विनोद उत्पन्न होतो व आपल्या मूळ सिध्दांताला त्यामुळे पुष्टीच मिळते. एवंच विसंगतीचा खेळीमेळीच्या मनःस्थितीवर जो परिणाम होतो त्याचे पर्यवसान विनोदात होते यात काही संशय राहत नाही.

या उलट गंभीर मनःस्थिती उत्पादविण्यासारखी महत्त्वाची व मर्मग्राही विसंगती असेल तर त्यामुळे आपल्याला आश्चर्य वाटून अदभुत किंवा तत्सदृश रस उत्पन्न होईल. उषःकाल कादंबरीतील मारूतीच्या खालच्या भुयाराचे वर्णन वाचत असताना आपल्याला ते भुयार आपल्या भुयाराच्या कल्पनेपेक्षा काही तरी विलक्षण वाटते. अर्थात् येथेही विसंगतीचा संबंध आलाच, पण ही विसंगती भीती, विस्मय इत्यादि खोल भावना उत्पन्न करणारी असल्यामुळे येथे विनोद उत्पन्न न होता अदभुत रस उत्पन्न होतो.

या सर्व विवेचनावरून विसंगति सुसंगतीचा जेथे प्रामुख्याने संबंध येतो तेथे वातावरण बुध्दिनिष्ठ असते असे सिध्द होते. आणि कल्पना म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून व्यवहारात दिसणाऱ्या दोन

किंवा अनेक वस्तूंचे व्यवहारात कधीही न दिसण्यासारखे संबंध लावणे हे लक्षात ठेवले असता, कल्पना देखील तर्कजन्य आहे हे ओघानेच येते.

खेळीमेळीच्या वृत्तीने विसंगतीचा स्वीकार केल्यामुळे विनोद उत्पन्न होतो असे आतापर्यंत म्हटले, पण अशा वृत्ती म्हणजे तरी काय न ती केव्हा उत्पन्न होते याचा विचार केल्याशिवाय वरील विवेचन पूर्ण होणार नाही. खेळीमेळीची वृत्ती म्हणजे मनाची अगदी बरबरची वृत्ती, मन ज्या वेळी गंभीर नसते त्यावेळेची वृत्ती. आता मन गंभीर केव्हा नसते हे पाहिले असताना असे दिसून येते की, ज्यावेळी मनुष्याच्या नैसर्गिक सुखप्रवृत्तीला अनुकूल किंवा प्रतिकूल असलेल्या गोष्टीशी संबंध येतो त्यावेळी मन स्वस्थ राहू शकत नाही. अमुक एका गोष्टीपासून आपला फायदा होण्यासारखा असल्यास आपण तिचा गंभीरपणे विचार करू लागतो. उलट एखाद्या गोष्टीपासून आपला तोटा असला तरीही आपण त्या गोष्टीबद्दल गंभीर होतो.

आपले डोके दुखत असले तर ती गोष्ट आपण खेळीमेळीने स्वीकारू शकत नाही. डोकेदुखी झालेल्या माणसाला 'आधिभौतिक दुःखे हे मायेचे खेळ आहेत' असे तत्त्वज्ञान कुणी सांगू लागल्यास ते ऐकणाऱ्याच्या मनात विनोद उत्पन्न होऊ शकेल, कारण डोके दुखण्यापासून त्याला काही नुकसान होत नसून तो वरील विधान खेळीमेळीने स्वीकारू शकतो, पण ज्याचे डोके प्रत्यक्ष दुखते आहे त्याला मात्र त्याची चीडच येईल. कारण तो त्यावेळी विनोदोपयोगी अशा स्वस्थ मनस्थितीत नसून दुःखाच्या वातावरणाने पछाडलेला असतो. त्याचप्रमाणे अमुक एका मार्गाने गेल्यास आपले हित होण्याचा संभव आहे असे कुणाला वाटल्यास तो त्या मार्गाने जाण्याचा गंभीरपणे विचार करील व त्यावर त्याची निष्ठा असल्यास त्यावर टीका करणाऱ्या विनोदी वाक्यांनी तो हसणार नाही. सत्य आणि अहिंसा या मार्गावर ज्यांची अलोट निष्ठा आहे त्यांच्या मनात या तत्त्वावर करण्यात येणाऱ्या अनेक हारयोत्पादक कोट्यांमुळे विनोद उत्पन्न होण्याचा संभव नाही. क्वचित् प्रसंगी तसा झाल्यास त्या वेळेपुरती तरी त्यांनी आपली गंभीरता सोडून दिली होती व ते सामान्य मनुष्याच्या मनःस्थितीत आले होते असे म्हणण्यास हरकत दिसत नाही. सारांश सुख मिळविण्याच्या माणसाच्या ध्येयाला जे प्रत्यक्ष अनुकूल किंवा प्रतिकूल असेल त्याचा विचार करताना माणूस गंभीर होतो. पण इतर वेळा मात्र त्याच्या मनात विनोदानुकूल अशी अगंभीर वृत्तीच नांदत असते.

कल्पना व रसः

तर याप्रमाणे विनोद नि अदभुत हे दोन रस बुध्दिनिष्ठ आहेत, हे

सिध्द झाले परंतु वर कल्पना सुद्धा बुध्दिनिष्ठ आहे असे म्हटले त्याचा आता विशेष विचार करू. आजपर्यंत कवीच्या कल्पनाचातुर्यामुळे होणारा आनंद रससंज्ञेस पात्र नाही असेच सर्व लोक समजत असत व प्रा. बनहट्टीनी आपल्या मयुरकाव्यविवेचन या ग्रंथात तर उघडच तसे प्रतिपादिले असून कल्पना व भावना या कवीच्या दोन निरनिराळ्या वृत्ती कल्पिलेल्या आहेत. रसाला ते भावनेत टाकतात. पण वरील दोन रस बुध्दिनिष्ठ आहेत हे आपण पहिले, अर्थात् रस म्हणजे भावनांच्या चेतावणीमुळे होणारा आनंदच केवळ नसून काही काही रस तर्कनिष्ठ असल्यामुळे रस हा बुध्दी किंवा मन यांच्या स्वाभाविक वृत्ती उचंबळून आल्या असताना होणारा आनंद आहे असे म्हणावे लागते; आणि कल्पनाजन्य आनंद हा अशाच पैकी असल्यामुळे त्यालाही रस म्हणणे शास्त्रीयदृष्ट्या सयुक्तिक होईल.

उदाहरणार्थ, कालिदासाची प्रसिध्द कल्पना घ्या. दिलीपराजा संतती मिळावी म्हणून नंदिनीची सेवा करण्यास रोज तिच्या बरोबर वनात जात असे व तो परत आल्यावर त्याची राणी सुदक्षणा वनाच्या सीमेवर तिचे पूजन करित असे. असाच एके दिवशी तो नंदिनीच्या मागोमाग वनाच्या सीमेपर्यंत आला व पुढून सुदक्षणाही त्या गाईला पूजण्यास तेथे आली, या प्रसंगाला उद्देशून कवि म्हणतो पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युदगता पार्थिवधर्मपत्ना

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षांपामध्यगतेव सन्ध्या ।

दिलीप आणि सुदक्षणा यांच्यामध्ये ती गाय दिवस आणि रात्र यांच्यामध्ये असलेल्या संध्येप्रमाणे दिसली. नंदिनी नवीन उगवलेल्या कोवळ्या पानाप्रमाणे लाल गोजिरवाणी होती आणि तिच्या डोक्यावर पांढऱ्या केसांची अर्धचन्द्राकृती खूण होती हे वर्णन लक्षात ठेवले असता येथे तिला दिलेली संध्येची उपमा फारच खुलून दिसते व पराक्रमी दिलीपची प्रखर दिवसाशी नि सुंदर सुदक्षिणेची कोमल सुखदायक रात्रीशी केलेली समर्पक तुलना वाचून कवीने किती हुबेहुब संबंध जुळवून आणला याचे आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहात नाही. कल्पनाशाली कवीचे काव्य वाचताना 'शून्यात जग' पाहाण्याच्या त्यांच्या करामतीचा याप्रमाणे विस्मय वाटतो. मग विस्मय हा एक स्थायीभाव असल्यामुळे कल्पना रसोत्पादक आहे असे का म्हणू नये?

ज्याच्यात वास्तविक संबंध आहे त्याच्यात तो नाही असे दाखविणे व वरीलप्रमाणे जेथे संबंध नाही तेथे आहे असे

दाखविणे हे कविकल्पनेचे कार्य आहे व या क्रियेत विसंगती असल्यामुळेच विस्मय हा बुध्दिनिष्ठ स्थायीभाव रसात रूपांतरित होतो. अर्थात् कल्पनामय काव्ये बुध्दिनिष्ठ असतात असे म्हणावे लागते.

पण कधी कधी कल्पनेचे काम केवळ विस्मय उत्पादविण्याचे नसून साधर्म्य किंवा वैधर्म्य रसपरिपोष करण्याचेच असते. अशा वेळी कल्पनेचे बुध्दिनिष्ठ स्वरूप जाऊन ती भावना चेतविण्याच्या कामी उपयोगी पडते. उदाहरणार्थ 'कन्या सासुरासी जाये मागे परतोनी पाहे, तैसे झाले माझ्या मना कधी भेटशी केशवा' हा तुकारामाचा अभंग पाहा. यात भगवद्भक्ताची नववधूशी केलेली तुलना आश्चर्यकारक वाटत नाही तर शेकडो वर्षापूर्वीच्या आईच्या विरहाने दुःखित होऊन मोठ्या आतुरतेने माहेरघराकडे पाहाणाऱ्या बालवधूच्या करूण स्थितीची आठवण होऊन तुकारामाच्या ईश्वरविषयक तळमळीची जास्त स्पष्ट कल्पना येते व भक्तिरसात आपण बुडून जातो. म्हणजे अनुभविलेल्या गोष्टीवरून न अनुभविलेल्या गोष्टीचे ज्ञान करून घेण्याची माणसाची प्रवृत्ती असल्यामुळेच न अनुभविलेल्या भावना अनुभविलेल्या एका विशिष्ट भावनेसारख्या आहेत अशी झाली म्हणजे तो त्यांचा आस्वाद घेऊ शकतो.

याप्रमाणे कधी कधी कल्पना बुध्दिनिष्ठ व विस्मयकारी आणि कधी कधी रसपोषक व भावनोत्पादक असल्यामुळेच तिच्यापासून होणारा आनंद रससंज्ञेस पात्र होतो व वाक्यं रसात्मकं ही काव्यव्याख्या खोटी ठरण्याचा प्रसंग येत नाही. या व्याख्येवर मुख्य आक्षेप हा येतो की, काव्यानंद हा संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनी केलेल्या वर्गीकरणापैकी एखाद्या रसात नेहमी बसेलच असे नाही पण हा दोष वर्गीकरणाचा असून वरील व्याख्येत मान्य केलेल्या तत्वाचा नाही हे लक्षात ठेविले पाहिजे. * * *